

Liturgische formulieren

Bezwaren tegen liturgische formulieren

De liturgische formulieren hebben niet bij iedereen een even goede naam. Er zijn mensen in kerk en gemeente die hun aarzelingen of zelfs kritiek uiten op deze formulieren. We hebben toch de Bijbel, zegt iemand. Dat is toch meer dan genoeg? Anderen wijzen erop dat het voortdurend gebruik van formulieren een zekere vervlakking met zich meebrengt. Wie hoort de diepe inhoud werkelijk? We kunnen de overbekende woorden en zinsneden bijna dromen. Deze bezwaren wuiven we niet meteen weg. Integendeel, ze zijn ter zake en volkomen terecht. Uiteraard hebben we aan de Bijbel meer dan genoeg. Ze bevat alles wat nodig is om zalig te worden, stelt een van onze belijdenissen (Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) art. 7). En verder, geen rechtgeaard christen zal vrede kunnen hebben met vervlakking en uitholling van de tekst door gedachteloos gebruik van de formulieren. Hier ligt het twistpunt niet.

Kritiek op het gebruik van de formulieren is bepaald niet van vandaag of gisteren. Ze is ook niet enkel voorbehouden aan hen die zich bewegen in meer evangelicale kringen. In de zeventiende

eeuw leefde Jacobus Koelman, die onder andere bekend werd vanwege zijn verzet tegen het gebruik van de formulieren.¹ We kunnen ook Jodocus van Lodenstein noemen, de dominee-dichter, eveneens uit de zeventiende eeuw.² Ook hij had moeite met het gebruik van de formulieren. Let wel; op het gebruik van de formulieren! Deze twee dominees uit de tijd van de Nadere Reformatie hadden geen kritiek op de inhoud van de formulieren, hun punt betrof puur het gebruik ervan. Veelvuldig gebruik van de formulieren en de formuliergebeden zou leiden tot sleur van en tot verkilling in het geloofsleven. Het spontane geestelijk leven zou doodbloeden wanneer we voortdurend gebruikmaakten van dezelfde formuleringen. Wanneer mensen tegenwoordig hun aarzelingen verwoorden bij of zelfs kritiek uiten op de formulieren, treden ze in zekere zin in het voetspoor van de zojuist genoemde predikanten. Ze moesten eens weten! Let wel, we schreven hierboven: in zekere zin. De kritiek die vandaag de dag op de formulieren geuit wordt, heeft dikwijls een andere inzet dan de zorg die deze twee predikanten uit de zeventiende eeuw formuleerden. Het is goed om dit in de gesprekken scherp te krijgen. Waar ligt de zorg, de aarzeling, de kritiek precies? Betreft deze het gebruik of de inhoud van het formulier? Me dunkt dat men voor kritiek op de inhoud van goeden huize moet komen.

Omdat ons er alles aan gelegen is te voorkomen waar Koelman en Van Lodenstein beducht voor waren, moeten we de formulieren met geconcentreerde aandacht lezen en herlezen. De inhoud is namelijk van onverminderd belang. Er mag in de kerk niets vanzelfsprekend zijn. Waar sleur en gewoonte intreedt, verdwijnt het wonder en als we niet oppassen ten slotte ook de God van het wonder. We dienen Zijn verbond en woorden als schatten te behandelen (Ps. 25:5 berijmd). Vandaar ook dat we in dit boekje proberen het stof van ingesleten formuleringen en overbekende zinswendingen weg te blazen, zodat het oude goud weer gaat blinken. Een korte uiteenzetting naar het waarom van

onze formulieren kan daarom niet ontbreken. We gaan daar in de volgende paragraaf eerst op in.

Het is in dit verband misschien nodig om te waarschuwen voor het gevaar dat we zelf, onbedoeld of ongewild, meewerken aan het misprijzen dat de formulieren ten deel valt. Wanneer een voorganger in bijzondere diensten een formulier afraffelt, bevorderen we de gedachte dat het formulier er weliswaar bij hoort, maar er kennelijk weinig toe doet. Mogen we hierin van voorgangers niet vragen om in rust en betrokkenheid, met aandacht voor klemtoon en intonatie het formulier voor te dragen? We schrijven hiermee geen nieuw gebod. In de kerkorde van de Palts wordt predikanten opdragen het formulier 'goed verstaanbaar, goed gearticuleerd en ernstig' voor te dragen.³ En waarom ook niet? Het even pauzeren na een belangrijke zin, of het beklemtonen van een bepaald woord kan al een verrassend effect hebben. Een voorbeeld? Neem de zin die komt na het gedeelte uit 1 Korinthe 11. Daar lezen we: 'Opdat wij nu tot onze troost des Heeren Avondmaal mogen houden, is ons voor alle dingen (...)' Waar valt de klemtoon in deze zin? Wat gebeurt er als we het woord troost in onze voordracht onderstrepen? Alles! Opeens worden we gewaar dat dít de bedoeling is van het heilig avondmaal. Wie echter de moeite neemt het formulier voor zichzelf eens rustig hardop te lezen, met een potlood erbij om bepaalde woorden en zinnen te onderstrepen, doet verrassende ontdekkingen.

Het ontstaan van de formulieren

Een korte uiteenzetting over het waarom van de formulieren is nuttig. Het is goed om te weten dat onze liturgische formulieren hun ontstaan hebben in de tijd van en na de Reformatie. Deze grote wending in de kerkgeschiedenis had verstrekkende gevolgen, met name voor de inrichting en invulling van de eredienst.

Er verdwenen allerlei gebruiken uit de tot dan toe gebruikelijke rooms-katholieke eredienst. Te denken valt aan onder andere de beeldenverering, het misoffer en de gebeden voor en aan de heiligen. Tegelijk moest helder worden gemaakt wat wel kon blijven, en wat de betekenis daarvan was. De gemeente moest geïntformeerd worden. Wat doen we precies wanneer we kinderen dopen? Weten we waar het doopwater naar verwijst? Wat betekent het om ambtsdrager te zijn? Wat beloven we de HEERE en elkaar wanneer we in het huwelijk treden? Precies hier ligt het ontstaan van onze formulieren. Er is niets te veel gezegd wanneer we de formulieren in de eerste plaats als onderwijzend typeren. Dat is steeds duidelijk te merken. Het eerste gedeelte van de formulieren is sterk gericht op onderwijs. Wat doen we? En waarom? Wat zegt de Bijbel daarover? In de rooms-katholieke traditie voor de Reformatie had menigeen er geen flauw benul van wat er precies in de erediensten gebeurde. Het vele Latijn in de diensten deed daar uiteraard geen goed aan. Dit noemen we sacramentalisme. Daarmee bedoelen we dat de sacramenten en de handelingen die daarbij horen onbegrijpelijk zijn geworden. De reformatoren hebben daarvoor willen waken. Terecht. De sacramenten zijn immers juist 'zichtbare waartekenen en zegelen' (Heidelbergse Catechismus (HC) zondag 25, vraag en antwoord 66), bedoeld om dat wat God geven en schenken wil te verduidelijken. Niet om te verduisteren of te verdonkeremanen! Een synode in 1586 bepaalde zelfs dat het avondmaalsformulier gelezen diende te worden áán de tafel. Daarmee wordt een onlosmakelijk verband tussen het onderwijs met betrekking tot én de bediening van het heilig avondmaal gelegd. Het een kan niet zonder het ander.

Ondertussen is duidelijk dat de formulieren niets anders beogen dan de gemeente te informeren opdat ze beseft en weet wat er gaande is, wanneer het sacrament van de heilige doop of van het heilig avondmaal bediend wordt, of wanneer een huwelijk of ambtsdrager bevestigd wordt. Hier ligt een mooie en

waardevolle lijn. We zien de nadruk op kennis en onderwijs ook terug in de vele catechismussen die ten tijde van de Reformatie ontstonden. De reformatoren hebben zich geweldig ingespannen op het gebied van onderricht. Ook, liever zeggen we: juist aan de kinderen. Iedereen in de gemeente behoort te weten wat we doen en waarom we de dingen doen. Daar horen de kinderen volop bij. Er laat zich geen kindvriendelijker beweging denken dan de Reformatie. Overigens was dit geen absolute nieuwigheid. De Reformatie deed niets anders dan wat de Vroege Kerk al deed. Ook daar speelde onderwijs over de sacramenten, de geloofsbelijdenis, de Tien Geboden en het gebed een grote en onmisbare rol. Het is de lijn van Handelingen 2:42. Een eerste typerend kenmerk van de gemeente van Jeruzalem was het volharden in de leer. En daarachter zit de Joodse traditie waarin kennisoverdracht een van de belangrijkste pijlers van de opvoeding is. Denk alleen al aan het inwijden van de kinderen door de vaders in de feesten van Israël (Ex. 12:26). De nadruk op onderwijs blijft onverminderd van belang. Misschien moeten we wel zeggen dat het in onze tijd meer dan ooit nodig is. Juist in de gevoelscultuur, die ook in kerk en gemeente doordringt. Hoe kan iets in ons hart werkelijk leven wanneer het niet eerst in ons hoofd een plaats heeft gekregen. Anders worden dingen vaag en zweverig en zijn we zomaar terug bij af. Wie verdiept wordt in de kennis van wat de HEERE ons in de sacramenten kwijt wil, ervaart een steeds rijkere vreugde in de heilsgeheimen. Vergelijk het met een rivierbedding. Hoe dieper de bedding uitgegraven wordt, hoe meer water er doorheen kan stromen. Is het vreemd wanneer een oude broeder opmerkt dat de bediening van de heilig avondmaal voor hem persoonlijk steeds rijker wordt? Nee, daar is niets vreemds aan. Dat is precies wat er gebeurt als ons inzicht aan de hand van het onderwijs verdiept wordt. Je ziet steeds meer! De verwondering kent geen grenzen. Daarbij, zo houdt Calvijn ons voor, hebben we te bedenken dat alles wat mooi en goed is omdat God het ons geven wil, door de

duivel verdonkeremaand zal willen worden. Wat een donkerheid en nevels liggen er vaak rond het heilig avondmaal. Twist en tweedracht, dat helaas ook. Zien we hoe de verstrooier en verdeler bezig is om de zielen van de eenvoudigen te ontwennen aan de smaak van dit heilig voedsel? De remedie? Een zorgvuldige uitleg.⁴

We kunnen het ook kritisch zeggen. Wanneer wij, ondanks de prachtige en inhoudsvolle formulieren, op een armetierig geloofsniveau blijven steken, werken we de kritiek op de formulieren en het onderwijs alleen maar verder in de hand. Ds. A.J. Mensink houdt ons de kritische, maar terechte vraag voor of we de groeiende vraag naar de geloofsdoop ook niet (voor een deel) aan onszelf te wijten hebben.⁵ Leven wij werkelijk zo uit onze doop dat merkbaar is dat het ertoe doet dat we als kind gedoopt zijn? Spreken we er met onze kinderen over door waarom we hen als kind hebben laten dopen, en hoe belangrijk dat voor ons als ouders is? Laat het een voortdurende aansporing zijn om de zaken die we met ons hoofd belijden, met gebed om de werking van de Heilige Geest, ook in ons hart te beleven. Dan ontstaat er een fris en aantrekkelijk geloofsleven, dat anderen jaloers maakt en critici de mond snoert.

Het formulier van het heilig avondmaal

Er wordt wel gezegd en geschreven dat het doopformulier het bekendste, maar het avondmaalsformulier het schoonste formulier is dat we kennen. Volgens H.H. Barger mag het wel een wonder heten dat het avondmaalsformulier zo ‘schoon’ voor ons ligt.⁶ Immers, juist het sacrament van het heilig avondmaal heeft onder de verschillende reformatoren tot veel twistpunten geleid. Van die strijd, bijvoorbeeld over hoe we Christus’ tegenwoordigheid in de tekenen moeten begrijpen, om maar een heet hangijzer in die discussies te noemen, merk je in het formulier

echter niets.⁷ Het geeft juist een positieve en bijbelse uiteenzetting van wat het sacrament wil zijn en hoe het met troost gebruikt kan worden.

Ongetwijfeld heeft de waardering van dit formulier verder ook te maken met bepaalde uitdrukkingen en zinsneden die zich in de loop van de tijd diep in de harten van gemeenteleden hebben genesteld. Wat te denken van de zinnen die gebruikt worden om het lijden van de Heere Jezus te tekenen. 'Hij gebonden, opdat Hij ons zou ontbinden.' 'Hij onschuldig ter dood veroordeeld, opdat wij in Gods gericht zouden vrijgesproken worden.' Onvergetelijk.

Er is echter meer. Het formulier van het heilig avondmaal kent een wonderschone opbouw en inhoudsvolle uitwerking. De volle inzet bij de Schrift, vervolgens het vertrekpunt bij de bedoeling en troost van het sacrament, de nadere uitwerking daarvan in drie punten, de terugwijzing van de onboetvaardigen en de opwekking tot bezwaarde harten. Dan volgt de bekende, maar indringende uiteenzetting van het lijden en sterven van de Heere Jezus, die uitmondt in het appèl tot de werkelijke beoefening van de gemeenschap der heiligen. Niet alleen met woorden maar metterdaad. We kunnen wel stellen dat in deze preek alles aan de orde komt. De eenvoud qua opzet geeft een geweldige diepte, en een prachtige opmaat tot wat we wel noemen het rituele gedeelte van het formulier, de gebeden en ten slotte het delen van brood en wijn en daarna de dankzegging met Psalm 103 en het dankgebed.

Herkomst

Waar komt het avondmaalsformulier zoals wij dat gebruiken vandaan? Zonder volledigheid na te streven, wijzen we erop dat de oorsprong van het avondmaalsformulier in de Palts gezocht moet worden. Daar regeerde van 1559 tot 1579 keurvorst Frederik

de Derde. Hij werd ook wel De Vrome genoemd, vanwege zijn liefde tot en betrokkenheid op de gereformeerde leer. Het was deze Duitse keurvorst die in 1562 de opdracht gaf tot het schrijven van een catechetisch leerboek. Een jaar later, in januari 1563, verscheen de Heidelbergse Catechismus. Frederik de Vrome beoogde met dit leerboek eenheid te brengen in de leer en daarmee een samenbindend effect te creëren voor de diverse predikanten die in zijn rijksgebied werkzaam waren. Verder zou de catechismus ook gebruikt moeten worden voor het onderwijs aan het gewone volk. Het is mooi om te zien dat de keurvorst in zijn voorrede op de catechismus met name de kinderen noemt. Ten slotte moest de catechismus ook worden ingezet voor de verkondiging. Daarom werd de stof van dit leerboek geordend en ingedeeld in 52 zondagen.⁸

We gaven hierboven (kort) aandacht aan de catechismus, omdat een van de opstellers van dit kerkelijk leerboek ook de voornaamste auteur van het avondmaalsformulier is. We hebben het dan over Caspar Olevianus, de predikant die de opdracht kreeg, ook weer van keurvorst Frederik de Derde, om een formulier voor het heilig avondmaal samen te stellen.⁹ Nu is met de aanduiding auteur wellicht iets te veel gezegd. Olevianus heeft bij het opstellen van het avondmaalsformulier dankbaar gebruikgemaakt van een formulier dat Calvijn geschreven had. Verder gebruikte Olevianus een formulier dat in Londen functioneerde in de vluchtelingengemeente. Dat formulier was opgesteld door de predikanten Johannes a Lasco en Marten Micron. Volgens H.H. Barger heeft Olevianus ten slotte ook nog geput uit het lutherse formulier van Wurtemberg.¹⁰ Kortom, Olevianus heeft vanuit deze formulieren ons avondmaalsformulier samengesteld. We moeten ons dat evenwel niet voorstellen alsof Olevianus zich beperkte tot een simpelweg 'knippen en plakken'. Het mooiste gedeelte uit het formulier, de zinnen die gaan over het lijden en sterven van de Heere Jezus, zijn door Olevianus

zelf geschreven en ingevoegd. Er zijn soms ook duidelijke verschillen met de formulieren die Olevianus ter beschikking stonden. Ons avondmaalsformulier draagt daarmee in zekere zin een eigen stempel. Predikant Petrus Datheen vertaalde het formulier in het Nederlands.¹¹ Diverse synoden in ons land stelden dit avondmaalsformulier vervolgens verplicht, waarbij er tegelijk diverse lijnen werden uitgezet voor een goed geordend beleid rond de bediening van het heilig avondmaal. Dat gebeurde voor het eerst bij het Convent van Wezel in 1568, en daarna ook in Emden in 1571, vervolgens in Dordrecht in 1574 en 1578, toen in Middelburg in 1581 en bij de synode in 's-Gravenhage in 1586. Op de grote Nationale Synode van Dordrecht in 1618-1619 is een en ander bevestigd en bekrachtigd. Volgens dr. C. Trimp was het hartelijke onthaal van het avondmaalsformulier in ons land met name te danken aan het gezag dat Datheen inmiddels, vooral door zijn psalmberijming, in ons land had verworven.¹²

Terugblik

In dit eerste hoofdstuk onderzochten we wat de blijvende waarde van de formulieren is rondom de sacramentsbediening. Het was de reformatoren, in het spoor van de Vroege Kerk, erom te doen de gemeente te instrueren. Het onderwijs zoals neergelegd in de diverse formulieren, past helemaal in de lijn van de Reformatie, waarin catechese, op welk gebied van de christelijke leer dan ook, domineerde, juist omdat het met de kennis over de grondstukken van de christelijke leer dikwijls droevig gestemd was.¹³ We trekken daar voor vandaag minstens drie lessen uit. De eerste les is dat grondig bijbels onderricht ten aanzien van de sacramenten ons behoedt voor vervlakking en uitholling van de sacramenten. Niet zonder reden spreken we over het heilig avondmaal en de heilige doop. De geschiedenis leert dat gewenning, sleur en onwetendheid voortdurend op de loer liggen. We

herkennen ons in de bezwaren die de zeventiende-eeuwse predikanten Koelman en Van Lodenstein hadden wat betreft dit punt, al onderstrepen we nu juist dat een grondige uitleg van de sacramenten behoedt voor 'sleur en slenterdienst'. Wanneer we aan de weet komen wat God aan ons kwijt wil in de bediening van de sacramenten, geeft dat een geweldige diepgang in het geloofsleven. Dan moeten we dus eerst wel wéten wat God geven wil. Dit aspect behoeft in onze gevoelscultuur meer aandacht. We durven zonder blikken of blozen de stelling te verdedigen dat hoe meer we weten en kennen met ons hoofd ten aanzien van wat God geven wil, hoe dieper we de zaken in ons hart zullen ervaren. De kerkorde van de Palts plaatste de catechismus precies tussen de formulieren van de heilige doop en het heilig avondmaal in. Deze volgorde duidt erop dat de gemeente in de optiek van de gereformeerde vaders met name een (voortdurend) lerende gemeente behoorde te zijn. Wie denkt dat daarmee een verstandelijk of zelfs beredeneerd geloof gepromoot wordt, vergist zich en heeft weinig van de werkelijke intenties van de reformatoren begrepen.¹⁴ Het gaat er per slot van rekening om dat we niet alleen weten dát we geloven, maar ook dat ons helder is wát we geloven. We verzetten ons hiermee tegen de tendens die in diverse gemeenten binnen de Protestantse Kerk in Nederland waar te nemen is, namelijk dat men overgaat tot het lezen van korte(re) formulieren of zelfs het afschaffen ervan bepleit. Deze stap kan vroeg of laat niet anders dan leiden tot uitholling van binnenuit. Historisch gezien gaan we hiermee in zekere zin terug naar de situatie van voor de Reformatie.

In de tweede plaats wordt (hopelijk) door een juiste uitleg misbruik, ofwel onheilig gebruik van de sacramenten voorkomen. Zoals het formulier van de heilige doop aangeeft: we mogen ons niet door gewoonte of bijgeloof laten leiden. Door een juiste uitleg van wat het heilig avondmaal wel en niet bedoelt, met de vermaning en zelfs terugwijzing van de onboetvaardigen in het

formulier, worden zij die in een onheilig leven volharden opgeschrikt en tot Christus uitgedreven.

Ten slotte heeft een zorgvuldige en pastorale uitleg van het sacrament een troostend en helpend effect voor hen die, om welke reden ook, tobben en worstelen met het sacrament van het heilig avondmaal. Er zijn er genoeg die het in de loop van de jaren door opvoeding of een bepaald type prediking moeilijk hebben gekregen met het heilig avondmaal. Dominant is de gedachte voor wie het vooral níet is. Juist dan kan zorgvuldig onderricht met betrekking tot de bedoeling en werking van het heilig avondmaal helpend en corrigerend zijn. Wie bij Johannes Calvijn diens pastoraat nagaat, merkt spoedig hoe sterk onderwijzend dat gekleurd was.¹⁵ Het avondmaalsformulier staat helemaal in die lijn. Geestelijke onzekerheid en duisternis kunnen samenhangen met onkunde. Het is het formulier erom te doen de bezwaarde en verslagen harten toe te brengen. Dat doet ze door helder uiteen te zetten waartoe het sacrament is ingesteld en hoe we dat met vrucht kunnen gebruiken. Daarbij worden tobbers niet steeds op zichzelf, maar naar Christus uitgedreven. We stellen ons voor om met name vanuit dit oogmerk het formulier te gaan lezen.

Gespreksvragen

1. Hoe staat u tegenover de formulieren die in de kerk worden gebruikt? Herkent u zich in de kritiek die van diverse kanten op de formulieren wordt geuit? Met welke (vorm van) kritiek bent u het eens?
2. Wat vindt u van de kritiek van de predikanten Koelman en Van Lodenstein op het gebruik van de formulieren? Ziet u zelf nog een mogelijkheid om te ontkomen aan sleur en gewenning ten aanzien van de sacramenten?
3. Hoe kunnen de formulieren heilzaam en zelfs correctie bieden in onze gevoelscultuur?